

İLKİN ƏSGƏROV*

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ -BA,-BƏ ELEMENTİNİN
SÖZ YARADICILIĞINDA ROLU

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində söz yaradıcılığı prosesində əsasən üç yol özünü göstərir. Bunlar leksik, morfoloji və sintaktik olmaqla derivatoloji prosesdə mühüm funksiya daşıyır. Morfoloji yolla söz yaratma prosesi digərlərindən daha yaxşı inkişaf edib. Bu mənada dilimizin zəngin sözdüzəldici şəkildə sistemə malikdir. Şəkilçilər, xüsusən də sözdüzəldici şəkildə öz funksional xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə budaq morfemlərdən biri də -ba,-bə formantıdır. Bu formant milli olmaqla yanaşı, eyni zamanda Azərbaycan dilində mürəkkəb tərz zərfləri əmələ gətirir. Qoşulduğu sözdə adətən tərz, az da olsa zaman çaları yaradır. Bir qayda olaraq təkrar olunan eyni, bəzən də yaxın mənalı sözlərin arasında işlənməklə bitişdirici funksiyasını yerinə yetirir və tərz zərfləri əmələ gətirir. Söz yaratma prosesində nisbətən məhsuldardır.

Açar sözlər: Şəkilçi, semantika, söz yaradıcılığı, qeyri-məhsuldar şəkilçilər

Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesində şəkilçilərin rolu böyükdür. Ümumiyyətlə, derivatoloji sistemdə morfoloji yolla söz yaratma leksik və sintaktik yoldan fərqlənir və kəmiyyətinə görə üstünlük təşkil edir. Lakin buna baxmayaraq, bütün yol və vasitələr dil üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətli deyil. Məlumdur ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində şəkilçilər öz funksional xüsusiyyətlərinə görə bir neçə qrupda təsnif olunur. Şəkilçilərin funksionallığı dedikdə isə daha çox onların sözdüzəldicilik qabiliyyəti (leksik və qrammatik şəkilçilər), məhsuldarlığı (məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər), yazılışı (bir, iki və dörd cür yazılan şəkilçilər), mənşəyi (milli və alınma şəkilçilər), sözün tərkibində işlənmə yeri (ön, iç, son şəkilçilər) kimi xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdəki sözdüzəldici şəkilçilər morfoloji yolla söz yaradıcılığında fəal iştirak etməklə yanaşı, müəyyən qədər sintaktik yolla söz yaradıcılığında da iştirak edir. Belə məqamda şəkilçilər müstəqil şəkildə deyil, mürəkkəb sözün komponentlərinin birinin, bəzən də hər ikisinin tərkibində özünü göstərir. Bu mənada Azərbaycan dilinin şəkilçilər sistemini öyrənmək, tədqiq etmək dil üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir və zəngin material verir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin derivatologiyasında, xüsusən də mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində xüsusi rola malik elementlərdən biri də -ba,-bə formantıdır. -ba,-bə elementi dilçilik ədəbiyyatında daha çox bitişdirici adı altında öyrənilir. Hesab edirik ki, bu morfem şerti olaraq iç şəkilçi kimi də öyrənmək olar. Qoşulduğu sözdə daha çox tərz, qismən də zaman çaları yaradır. -ba,-bə formantı milli mənşəli olub, mürəkkəb tərz-hərəkət zərflərinin yaranmasında iştirak edir, məhsuldar və intensiv işlənmə xüsusiyyətinə malikdir. Məsələn: taybatay, qarabaqara, yarıbayarı, anbaan, yanbayan, dalbadal, günbəgün, üzbəüz, birbəbir, saatbasaat və s. *Nəsimi* *dalbadal* papiros çəkirdi. (İ.Şıxlı); *Evdə hamı yatandan sonra kitab oxumaq bəhanəsi ilə stolun dalına keçir, onunla üzbəüz otururdum.* (İ.Şıxlı).

Bu elementin işlənmə xüsusiyyəti haqqında dilçilikdə müxtəlif fikirlər var. Məsələn, Ə.Şükürlü və Q.Kazımov -ba,-bə ünsürünü eyni sözün təkrarı ilə mürəkkəb tərz zərfləri yaradan vasitə kimi tədqiq etmişdir. M.Hüseynzadə isə bu şəkilçi haqqında yazır: “Təkrar olunan isim və sayın arasına -ba(-bə) ünsürünü artırmaqla mürəkkəb tərz-hərəkət zərfləri yaranır”. [5,s.205] Daha sonra, o, “Müşğünaz təpiklə, əlbəyaxa vuruşmaq istəyirdi. (Ə.Vəliyev)” cümləsindəki

“əlbəyaxa” sözünü nümunə gətirməklə əlavə edir ki, -bə ünsürü bəzən təkrar olunmayan iki müxtəlif ismin birləşməsi nəticəsində də tərz-i-hərəkət zərfi yarada bilər. Bu sözdən daha çox davadalaş, döyüş zamanı istifadə olunur. “Əlbəyaxa” sözü canlı xalq dilində bəzən “əlbəyaxa” şəklində də deyilir. Bu məqamda zahirən söz asosiativ olaraq “əl” və “ayaq” sözlərinin birləşməsini yada salır. Əksərən silahsız qarşı-qarşıya olan döyüş növlərində də qaydalara uyğun şəkildə əl və ayaqdan istifadə olunur. Lakin burada sözün ikinci komponentinin “ayaq” ismi ilə heç bir bağlılığı yoxdur. “Yaxa” sözünü M.Kaşğari “Divan”-ında “yaka” [7,s.237;286] formasında olmaqla “yaxa” və “paltar yaxası” mənalarında izah etmişdir. O, bu sözü həm şeir, həm də məsəl daxilində işlətməklə izah etmişdir:

“Ulaşıp ərən börləyi,
Yırtın yaka urlayu,
Sıkırp üni yurlayı,
Sığtap közi örtülür”. [7,s.237]
Hər kəs qurd kimi ulayır,
Yaxasını yırtıb bağırır,
Səsi gəldikcə qışqırır,
Gözü örtülənə qədər ağlayır.

Şeirin məzmunundan məlum olur ki, burada “yaka/yaxa” sözü burada “sinə, döş” mənasında işlənmişdir. Bu mənə indi də dilimizdə “sinəsinə döymək,” “yaxasını kənara çəkmək”, “döşünə döymək”, “yaxasına vurmaq” kimi frazeoloji vahidlərdə qalmaqdadır. “Koroğlu” dastanında da “yaxa” sözü var: *Eyvazın yaxası açılıb sinəsi görünürdü. Elə buradaca öz hünərini göstərüb onlara bir balaca qulaq burması verməsəm, yaxamızdan al çəkməyəcəklər.*

Və yaxud da “Divan”-da belə bir məsəl var:

“Yakadakı yalğağalı əligdəki” [7,s. 286]. M.Kaşğari bunu belə şərh etmişdir: “yaxadakı, yaxaya tökülən yemək yalanırkən əldəki də əldən çıxar” mənasına gəlir. (Yaxasına tökülən yeməyi yalamaqla əlləşən kəs əlindəki çömçə-çanağı da itirər). Bu söz bir şeyə ehtiyac duyan adamın əvvəlcə əlindəkini qoruması üçün söylənir. Burdan belə nəticə çıxarmaq olur ki, “əlbəyaxa” sözündəki “yaxa” “sinə” deməkdir və -ba,-bə bitişdiricisi, şəkilçisi təkcə təkrar olunan eyni sözlərlə deyil, yaxın mənalı sözlərlə də işlənib tərz-i-hərəkət zərfi əmələ gətirə bilər.

Bunun dəqiqliyini bu şəkildə yaranmış sözlərlə analogiya aparıb yoxlamaq da mümkündür. Məsələn, dilimizdə belə yaxın mənalı sözlərin iştirakı ilə yaranmış “üzbəsurət”, “üzbəgöz” sözləri də var. Bir faktı da xüsusi ilə vurğulayaq ki, dilçilikdə -ba,-bə morfeminin mənşəyi haqqında da vahid bir fikir yoxdur. Ə.Şükürlü onu fars mənşəli hesab edərək yazır: “İsmi təkrarlanması və fars dilinə məxsus -ba//-bə söz önlüyünün (pristavka) əlaqəsi ilə əmələ gələn və iş, hərəkətin əlamətini, keyfiyyətini və ya zamanını bildirən zərflər: (düzəldir-İ.Ə.) taybatay, üzbəüz, dalbadal, adbaad, addımbaddım, qarışbaqarış, kəndbəkənd, günbəgün, aybaay, ilbəil.” [10,s.405–408]

-ba,-bə elementinə “Koroğlu” dastanında fars mənşəli söyüş kimi işlənən “tünbətün” sözünün tərkibində də rast gəlinir. *Səni bu bəlalara salan o tünbətün olmuş mehtərdi.*

M.Adilov isə bu məsələyə münasibətdə tamamilə əks-qütbədən çıxış edir: “Beləliklə, aydındır ki, bir sıra təkrar konstruksiyalarda özünü göstərən “ba”, “bə” ünsürlərini fars dilindəki “ba”, “bə” ünsürləri ilə qarışdırmaq olmaz. Əvvələ, fars dilinə məxsus həmin ünsürlər yarımcıq təkrarların (dübbədüz, qıpqırmızı, darbadağın kimi sözlər nəzərdə tutulur – İ.Ə.) arasında işlənməz... Nəhayət, dilimizdə sifətlərin hətta tam təkrarında işlənən “ba”, “bə” ünsürləri də alınma hesab oluna bilməz”. [11,s.72].

Zərf düzəldən element kimi orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatına məxsus ədəbi nümunələrdən başlayaraq dilimizdə işlək olmuşdur. “Dastani-Əhməd Hərəmi” poemasında dəmbədəm [2,s.51],

dizbədiz [2,s. 94] “Koroğlu” dastanında isə “mənzilbəmənzil” [9,s.21;24;26;98], “yərbəyer” [9,s.1280] zərflərinin tərkibində rast gəlinir. -ba,-bə morfemlərinin işləndiyi zərflərin bir hissəsini eyni mənəni saxlamaq şərtilə, başqa bir zərfə transformasiya etmək mümkündür. Məsələn, “adbaad”, “kəndbəkənd”, “evbəev”, “mənzilbəməzil”, “birbəbir”, “addımbaaddım”, “qarışbaqarış” sözlərini “ad-ad”, “kənd-kənd”, “ev-ev”, “mənzil-mənzil”, “bir-bir”, “addım-addım”, “qarış-qarış” şəklində, “üzbəüz”, “gözbəgöz” sözlərini isə “üz-üz”, “göz-gözə” formasında transformasiya etmək olur. Unutmaq olmaz ki, -ba,-bə morfemi vasitəsilə yaranmış bütün zərfləri eyni qaydada transformasiya etmək olmaz. Ona görə ki bu, bəzi sözlərdə ya semantik fərq yaradır, ya da qismən asemantikləşməyə səbəb olur. Məsələn, “dalbadal” (ardıcıl) sözünü “dal-dal” (dalın-dalın) şəklində işlətsək, mənada dəyişmə olar. Yaxud da “əlbəəl” sözünü “əl-əl” və “əl-əl” formasında ifadə etsək, yenə semantik uyğunsuzluq meydana çıxır. Nümunələrdən də məlum olduğu kimi, -ba,-bə morfemli tərz zərflərinin daxili məzmununda sıxılmış vəziyyətdə olsa da, bir zaman, məsafə, tərz, qarşılıq çaları özünü büruzə verir. Məsələn. “üzbəüz”, “üzbəgöz”, “üzbəürət”, “gözbəgöz” sözlərində tərz çaları aparıcı olmaqla, qarşılıq çaları da var. Bu ünsür daha çox zaman mənalı isimlərdən, çox nadir halda saylardan zərf əmələ gətirir. Yuxarıda verdiyimiz “qarabaqara” (izləmək) sözündəki “qara” komponenti isə sifət deyil, “kölgə” mənasını bildirir. Yəni “kölgə” kimi arxadan izləmək. Düzdür, “kölgə” qara rəngdə olur. Ancaq burada sanki “qara” sözünün daxilində bir “gizlin” mənası da gizlənmişdir. Çünki “kölgə” günəş şüalarının düşmə bucağından asılı olaraq, sağdan, soldan, öndən də düşə bilər. Lakin bu sözə bilavasitə arxadan, gizlin, olduğu kimi addımbaaddım izləmək mənası aktuallaşdırılmışdır. Ədəbi dilimizdə bu gün işlənən “qarasına danışmaq” frazeoloji vahidində də həmin məna açıq-aşkar özünü göstərir. Bir faktı da qeyd edək ki, B.Əhmədov “qarasına” sözünün etimologiyasından bəhs edərkən həmin sözün kökünü etimoloji cəhətdən “göz” mənasını bildirən “qaran” sözü ilə əlaqələndirir və həmin sözü “göz görmədən baxmaq” mənasınında izah edir. [8] Göründüyü kimi, bu da yuxarıdakı fikri daha da aktuallaşdırır və qüvvətləndirir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Cəfərov, S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. –Bakı: ADU nəşriyyatı, –1960, –204 s.
- 3.Dastani-Əhməd Hərami.Şərq-Qərb, 2004, 120 s.
- 4.Əhmədov, B. Etimologiya lüğəti. –Bakı: Altunkitab, –2015, –288 s.
- 5.Əsgər, İ. Azərbaycan dilində məhsuldarlıq yaradan qeyri-məhsuldar şəkilçilər. –Bakı: Elm və təhsil, –2015, –148 s.
- 6.Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. –Bakı: Şərq-Qərb, –2007,–280 s.
- 7.Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. –Bakı: Elm və təhsil, –2010,–400 s.
- 8.Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk. (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R. Əsgər). 4 cildə, I c., –Bakı: Ozan, –2006, –512 s.
- 9.Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk. (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R. Əsgər). 4 cildə, IV c., –Bakı: Ozan, –2006, –752 s.
- 10.Koroğlu dastanı, Şərq-Qərb, 2005, 224 s.
- 11.Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. 3 cildə, II cild. –Bakı: Elm, –1980,–510 s.
- 12.Verdiyeva, Z. və b. Dilçilik problemləri. –Bakı: Maarif, –1982, –328 s.

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Azərbaycan dili və onun tədrisi
texnologiyası kafedrasının dissertantı
E-mail: ilkin-esger@mail.ru*

Iman Asgarov

THE ROLE OF THE ELEMENT -BA, -BƏ IN WORD FORMATION IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

In the process of word formation in the modern Azerbaijani literary language, there are three main ways. These paths are lexical, morphological and syntactic and they play an important role in the derivatological process. The morphological process of word formation is better developed than others. In this sense, our language has a rich system of derivational suffixes. Suffixes, especially word formation suffixes, differ from others in their functional features. One of these branch morphemes is the form -ba, -bə. This formant is not only national, but also creates complex styles in the Azerbaijani language. The word in which it is added usually creates style, a hint of time, however small. As a rule, it acts as a link between the same and sometimes similar words that are repeated, and forms the adverb of styles. Relatively productive in the process of word formation.

Keywords: *suffix, semantics, word creativity, non-productive suffixes*

Иман Аскеров

РОЛЬ ЭЛЕМЕНТА -БА, -БӘ В СЛОВООБРАЗОВАНИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

В процессе словообразования в современном азербайджанском литературном языке существует три основных пути. Эти пути лексический, морфологический и синтаксический и они играют важную роль в дериватологическом процессе. Морфологический процесс словообразования развит лучше других. В этом смысле наш язык имеет богатую систему словообразовательных суффиксов. Суффиксы, особенно суффиксы словообразования, отличаются от других своими функциональными особенностями. Одной из таких морфем-ветвей является форма -ba, -bə. Этот формант не только национальный, но и создает сложные стили на Азербайджанском языке. Слово, в которое он добавлен, обычно создает стиль, намек на время, пусть и небольшой. Как правило, он действует как связующее звено между одинаковыми, а иногда и похожими словами, которые повторяются, и образует наречие стилей. Относительно продуктивен в процессе словообразования.

Ключевые слова: *суффикс, семантика, слово творчество, непроездовые суффиксы*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 22.06.2021
Son variant 25.08.2021